

Vzpomínky na první poválečné výzkumy savců v Pošumaví

5. Novohradské hory

Teprve při pročitání již zveřejněných Vzpomínek na první poválečné výzkumy Šumavy (Živa 2017, 1–4) jsem si uvědomil, že do tohoto vzdáleného období by patřily také naše první výzkumné aktivity v Novohradských horách. I ty začaly v 60. letech, pokračovaly v dalších desetiletích a kulminovaly vlastně až počátkem 21. stol. několika dílčími publikacemi a shrnutím souborných výsledků v široce koncipované polopopulární publikaci Novohradské hory a Novohradské podhůří – příroda, historie, život (nakladatelství Baset 2006). A tak by bylo namístě zařadit do našeho vzpomínání i prvotní zkušenosti z této v naší době rovněž přírodovědecky málo známé oblasti, která vlastně není ničím jiným než nejvýchodnějším výběžkem rozsáhlé horské Šumavské soustavy. V době našich výzkumů západnější Šumavu ale nikdo takto neuvažoval a na nejvýchodnější šumavský výběžek se pozapomnělo, přestože poznání jeho fauny a flóry mohlo přinést zajímavé informace o možných cestách šíření horských prvků savců mezi karpatskou, hercynskou a možná i alpskou oblastí střední Evropy.

Jako rodilý Jihomoravan jsem vlastně tuto poněkud opomíjenou část Šumavy ani neznal, snad proto, že se v naší středoškolské výuce zeměpisu nikde název Novohradské hory nevyskytoval. Uvědomil jsem si jejich existenci teprve několik let po výzkumech střední a západní Šumavy, kdy jsme už byli plně zapojeni do výzkumů savců a ptáků Třeboňska z nově vybudované ornitologické stanice na rybníku Velkém Tisém u Lomnice nad Lužnicí. A právě tam, při chvílích odpočinku u stolku před

stanicí pod hrází rybníka, se občas za pěkného počasí zjevovala na jihu kdesi za Třeboňí silueta lesnatých horských štítů, kterou jsem spíše jen logicky považoval za východní část Šumavy. Teprve můj tehdejší zkušený učitel Walter Černý mne poučil, že jde o Novohradské hory, nejvýchodnější výběžek Šumavské soustavy. A tak vlastně začal náš profesní zájem o tuto zapadlou hraniční oblast jižních Čech.

Krátce nato se zcela náhodou naskytla příležitost se s touto krajinou blíže seznát

mit. Stalo se tak ve skupině mladých ornitologů, bývalých studentů přírodovědecké fakulty, vedených naším už zmíněným učitelem. V poválečné „osídlovací“ době se totiž stal vedoucím jednoho poleší v Novohradských horách velmi zkušený amatérský ornitolog Vladimír Vosátka, aktivní člen Československé ornitologické společnosti. Při svých pochůzkách, spojených s pozorováním ptačí fauny, zaregistroval kromě jiného i zvláštní hlasové projevy sov, které nedokázal sám identifikovat. Požádal tedy W. Černého, předního českého ornitologa, o pomoc při rozluštění tohoto problému.

Tak jsem se ve velikonočním předjaří 1967 dostal spolu s několika svými vrstevníky poprvé přímo do centra Novohradských hor, do obce Leopoldov u rakouských hranic. Bylo to za krásného jarního počasí, kdy už cesta z Třeboňi nabízela nejprve nádherné výhledy na zalesněné svahy pohoří a později i na údolí kolem potoků, které mi hodně připomínaly šumavskou scenérii, avšak divočejší a tenkrát jen málo obydlenou. V lesovně u Vosátků jsme byli mile přijati a po velkolepém pohoštění pak k večeru uspořádali výpravu do lesů v liduprázdném hraničním pásmu, kde už měl pan lesník vytipované místo k naslouchání sovích hlasů. Tam už jinak nepronikl nikdo bez doprovodu pohraničnicků! V nádherné divočině jsme tenkrát nejen naslouchali podivným ptačím hlasům, v nichž zkušený ornitologové rozeznali vzácného sýce rousného (*Aegolius funereus*, obr. 5) a dokonce nevyhloučili ani puštíka bělavého (*Strix uralensis*), o jehož výskytu v českých horách se tehdy spíše pochybovalo (dnes už díky pozdější úspěšné reintrodukci tato krásná sova na Šumavě zase vzácně hnízdí). Mám dosud trvale v paměti ten večer v zapovězeném pohraničí, zejména když jsme se na zpáteční cestě, už za tmy, stali pozorovateli tahu a toku sluk lesních (*Scolopax rusticola*), pro mne tehdy docela nové.

1 Novohradské hory s podhůřím se v nejjihnější části Čech zvedají nad Třeboňskou pánev. Foto P. Bürger

Bylo to pro mne tolik ornitologických zážitků, a tak mne ani nemrzelo, že jsem se nemohl věnovat svým savcům. Nicméně příští den jsem za vedení pana lesního přece jen položil menší sérii sklapovacích pastí na drobné savce kolem Pohořského potoka nedaleko za vsí. Bylo to spíš jen na zkoušku a ani jsem si nesliboval valné úspěchy. Při té příležitosti jsem však poprvé v životě pozoroval a slyšel vzácného datlíka tříprstého (*Picoïdes tridactylus*) a o kus výše u Pohoří na Šumavě i zastihl malé hejno kosů horských (*Turdus torquatus*) a také několik tetřívků obecných (*Tetrao tetrix*). Příští ráno jsem – podle předpokladu – při prohlídce pastiček nijak zvlášť neuspěl. Chytily se pouze docela běžné druhy drobných hlodavců, z nichž měla cenu snad jen menší série norníků rudých (*Clethrionomys glareolus*). Ta mi potvrdila můj názor, že zdejší populace našeho hojného lesního hlodavce se nijak neliší od jiných našich populací, a tak sotva může být považována za odlišný poddruh (*C. g. variscicus*), který několik let předtím popsal z rakouského sousedství vídeňský zoolog Otto Wettstein.

Nálada se mi ovšem výrazně zlepšila, když mne pan lesní zavedl do jednoho opuštěného stavení v hraniční obci Pohoří na Šumavě, kde jsem za obložení stěn na půdě nečekaně objevil několik snad ještě hibernujících jedinců netopýra severního (*Eptesicus nilssonii*, obr. 7). A to byl pro mne objev opravdu důležitý, protože tehdy nás tento „tajemný“ netopýr nesmírně zajímal. Byl totiž do té doby z Čech znám jen podle několika starších nálezů jedinců zimujících ve štolách kdesi v Krkonoších. Tam jsme ho však později už nenašli a marně jsme se po něm sháněli i na Šumavě a v jiných našich horách. Důvodně jsme tedy předpokládali, že jde o severský druh, který se k nám stěhuje pouze k zimování, jak naznačovaly publikované nálezy Václava Jana Staňka a Antonína Zbyška Hnízda ze starých krkonošských štol. To ostatně předpokládal i jeho český název – netopýr severní. Popsaná teorie se ale postupně začala bortit, když jsme objevili ve starších muzejních sběrech jeho neúplně dokladované nálezy i z niž-

ších poloh Čech a Moravy a registrovali také letní nálezy ze Slovenska. Definitivně tento názor padl o několik let později, kdy jsem jednou večer viděl u rybníka Pálenice, blízko naší univerzitní terénní stanice u Blatné, dva lovící netopýry střední velikosti, které se mi pouhým pozorováním nepodařilo identifikovat. Příští večer se mi – po zkušenostech odkoukaných od přítele, zkušeného myslivce Jana Hanzáka při společných lovech sluk a slucek malých na šumavských loukách u Černé v Pošumaví (zmiňuji se o tom ve vzpomínkách v Živě 2017, 2: XXVI–XXVII) – podařilo chytit dva z těchto lovců. K mému překvapení šlo o dvě březí samice netopýra severního. Tím se prokázal letní výskyt tohoto druhu v nižších polohách Čech a zároveň i jeho rozmnožování v rybníčnaté krajině středních poloh. Nicméně nebyl jsem si jist přesným určením, a tak jsem oba preparované kusy ještě poslal k ověření do jednoho švýcarského muzea, kde byl k dispozici potřebný srovnávací materiál.

Kolem netopýra severního se od počátku kupila v zoologické literatuře řada nejasností a omylů, proto se o nich trochu zmíním. Druh byl poprvé popsán jako *Ve-*

2 Typickým krajinným prvkem Novohradských hor jsou i vlhké až podmáčené louky se soliterními smrky, dnes z větší části neobhospodařované.

3 Území tohoto cípu šumavské horské soustavy se vyznačuje více než 40% lesnatostí s významným podílem bučin.

4 Odlesněné enklávy jsou většinou pozůstatkem někdejších dřevařských a sklářských osad a významně přispívají k větší diverzitě fauny i flóry.

Lukov u Hojné Vody

5 První ornitology přilákal do Novohradských hor sýc rousný (*Aegolius funereus*), v 60. letech 20. stol. u nás vzácný.

6 Dříve rušně pohraniční městečko Pohoří na Šumavě mělo před druhou světovou válkou přes tisíc obyvatel, po pozdějším vysídlení se stalo neobydlenou součástí přísně střeženého hraničního pásma. Opravené ruiny kostela Panny Marie Dobré rady

spertilio kuhlii švédským zoologem Svenem Nilssonem v r. 1836 podle materiálu ze skandinávských hor. Později se uvažovalo o výměně za název *V. borealis*, podle podobného severoamerického druhu.

Definitivně ho přejmenovali významní němečtí zoologové Alexander Keyserling a Johann Heinrich Blasius v r. 1839 na *Vesperugo nilssonii*, k počtě původního objevitele. Všechno bylo popsáno docela epicky (tímto způsobem se tenkrát psalo i v čistě odborné literatuře), a tak vám mohu celý proces věrně interpretovat. Blasius ve svém stěžejním spise *Naturgeschichte der Säugetiere Deutschlands und der angrenzenden Länder von Mitteleuropa* z r. 1857 píše: „Tohoto netopýra jsem nejdřív rozeznal jako nový druh podle jedinců z Harzu v r. 1839. Když jsem se chystal ho popsat, dostal se mi do ruky Nilssonův popis a vyobrazení *V. kuhlii*, v němž jsem ihned poznal svůj „nový“ druh. Že nemůže jít ani o *V. kuhlii* Natterer in Kuhl, 1817, jsem si snadno ověřil podle originálního materiálu, který mi krátce předtím poslal můj přítel Natterer. Na základě těchto poznatků jsem pak popsal tento bezpečně nový druh podle jména jeho prvního nálezcce, jenž se tolik zasloužil o poznání fauny Skandinávie.“ Tolik tedy k později přijatému názvu druhu. Sám J. H. Blasius už také shrnul řadu poznatků o rozšíření a biologii netopýra *V. nilssonii*. Věděl podle svých zkušeností, že žije nejen ve Skandinávii, ale i v nejsevernějším Rusku a ostrůvkovitě také v německém Harzu a v Severním Prusku. Popsal detailně jeho způsob letu, noční letové aktivity a zmiňuje rovněž, že je zřejmě tažný a v průběhu roku mění svá stanoviště.

To však zdaleka nebyl konec všech komplikací, které se nahromadily kolem tohoto druhu. Dokonce i na našem území se odehrál kousek historie jeho poznávání. To když později známý brněnský chiropterolog prof. Friedrich Anton Kolenati (také lékař, botanik, geolog a cestovatel) při svých výzkumech Jeseníků objevil netopýra z této skupiny a podle svých zkušeností byl přesvědčen, že tak daleko k jihu nemůže Blasiusův *V. nilssonii* zasahovat. Proto ho považoval za nový druh a pojmenoval *Amblyotus atratus* Kolenati, 1858. Nějakou dobu se pak ještě vedly spory mezi evropskými znalci, než se definitivně prokázalo, že jde pouze o synonymum *E. nilssonii*.

Přibližně na tento stav poznatků jsme navazovali při prvních poválečných výzkumech v Krkonoších, na Šumavě a v Novohradských horách. Když jsme po dokladech netopýra severního bezúspěšně pátrali v Krkonoších a později i na Šumavě, byly naše objevy letních kolonií u Blatné a zejména později v Novohradských horách jedny z prvních letních dokladů výskytu tohoto druhu u nás. To už jsme ovšem věděli, že jde o netopýra občas nalézaného v létě i v zimě na sousedním Slovensku, který překvapuje schopností přezimovat dokonce v zaledněných jeskyních za teploty i několik stupňů pod nulou (např. v Dobšinské ledové jeskyni).

Dnes už máme prokázáno, že žije v letním období leckde u nás i v pahorkatinách a níže položených oblastech Čech i Moravy, dokonce byl zastižen v okolí Prahy. Chybí snad jen v panonském regionu nížin jižní Moravy a v Polabí. Kupodivu však nebyl nikdy zastižen v pravidelně sledovaných teplých zimovištích středních Čech,

5

i když jeho letní kolonie byla objevena přímo v jedné vile u Karlštejna. Jak se zdá, dokáže se sice přizpůsobit k letnímu pobytu i v teplejších oblastech, k hibernaci však zřejmě vyhledává jen chladné prostředí. To ostatně vypovídá leccos o jeho původu a šíření, což potvrzuje i vyhodnocení našich pozdějších poznatků, získaných pomocí mnohem efektivnějších metod sledování v Novohradských horách i jinde. Nicméně stále platí, že jde o druh charakteristický právě pro zalesněnou a chladnou krajinu, jakou je pás pohraničních hor Šumavy, Krkonoš, Moravy a Slovenska. Jako zajímavost uvedu, že jeho nejjižnější evropský nálezy v pohoří Rila v Bulharsku byl později prokázán rovněž českým výzkumníkem z naší skupiny a publikován (Hanák a Horáček 1986).

Abych se však vrátil k Novohradským horám. Jejich podrobný průzkum, který prováděli už mladší kolegové, pak bezpečně prokázal skutečnost, že v této krajině převládají především odolnější „horské“ druhy netopýrů, jako je netopýr ušatý (*Plecotus auritus*), n. pestrý (*Vespertilio murinus*), n. hvízdavý (*Pipistrellus pipistrellus*) či n. stromový (*Nyctalus leisleri*).

Teprve v podhůří se objevují i běžnější druhy naší obydlené krajiny, jako netopýr velký (*Myotis myotis*), n. dlouhouchý (*P. austriacus*), n. večerní (*Eptesicus serotinus*) ad. Právě ti převládají třeba v sousední Třeboňské pánvi a jinde v nižších polohách jižních Čech i přilehlé Moravy. Z hlediska netopýrů má tedy fauna Novohradských hor ještě „horšější“ charakter než západní část Šumavy. To je zřejmě ovlivněno řídkou obydleností, a tedy i nedostatkem vhodných úkrytů pro přezimování netopýrů v lidských obydlích, a především naprostým chyběním podzemních zimovišť – štol nebo jeskyní. I proto sem pravděpodobně nikdy nepronikly dva naše typické teplomilné druhy – netopýr brvitý (*M. emarginatus*) a vrápenec malý (*Rhinolophus hipposideros*), které už najdeme např. v blízkém českokrumlovském Pošumaví a dále na západní Šumavě a v jejím podhůří. To všechno představuje důležité poznatky, které leccos vypovídají o šíření netopýrů v této části Čech v minulosti.

Šíření teplomilných – i když pohyblivých druhů létajících savců – do jižních Čech asi nevedlo nikdy přímo z Podunají nebo východní Moravy, ale spíše ze středních Čech teplými údolními řek, zejména Vltavy. Hlavní složku netopýřího osazenstva Novohradských hor tvoří kromě už jmenovaných především rozšířená a všude běžné menší druhy – netopýr vousatý (*M. mystacinus*), n. Brandtův (*M. brandtii*), n. vodní (*M. daubentonii*) a zejména netopýří hvízdaví. Ti už stačili osídlit kromě podhůří také uměle vytvořené bezlesé enklávy s lidskými sídly i uprostřed původně souvislého lesního pásma Novohradských hor. A tak byla do současnosti v Novohradských horách prokázána přítomnost nejméně 15 druhů netopýrů – většina druhů dosud známých z Čech.

Jinak má ale celé Pošumaví blízký biogeografický vztah k sousednímu alpskému regionu, což se projevuje výrazněji spíše u bezobratlých a hlavně u rostlin. Nacházíme tu řadu forem alpského původu, z nichž jmenujme třeba vrbu velkolistou (*Salix appendiculata*) nebo podbělici alpskou (*Homogyne alpina*). Od května do července ozdobí novohradské louky

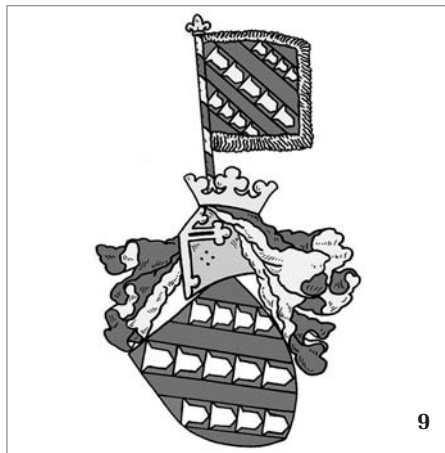

6

barevně výrazné květy fytogeograficky významného zvonečnicku černého (*Phyteuma nigrum*). Z hor Šumavské soustavy zasahuje až do podhůří Alp. Situace je tedy dobře známá zejména botanikům nebo entomologům (např. Živa 2010, 6: 274–275).

Jak vypadalo osídlování Novohradských hor obratlovci, se však bohužel můžeme jen dohadovat. Dopátrat se toho snažili už dávno před námi dočasní majitelé panství z rodu Buquoyů, z nichž mnozí byli vynikajícími hospodáři a znalci přírody, založili i první rozsáhlejší chráněnou oblast u nás – Žofínský prales uprostřed Novohradských hor. Před válkou dokonce zahájili výzkum tamní přírody a při budování ornitologických sbírek zaměstnávali i dobrého znalce ptáků, německého preparátora ze severních Čech Julia Michela. Znal rovněž naše drobné savce a jistě se o ně zajímal i na tomto svém jihočeském působišti. Cenná sbírka místních ptačích vycpanin a trofejí však byla údajně po válce no-

vými osídlenci jako nepotřebná vyházena z oken Novohradského zámku a zničena. Bohužel nezůstal zachován ani katalog této kolekce, zřejmě proto, že byl psán německy. Tolik ústní podání. A tak tedy naše

7 Netopýr severní (*Eptesicus nilssonii*) patří k lépe poznatelným druhům netopýrů pro zlatavou srst na jinak tmavé hřbetní straně těla.

8 K odchytu kolonií netopýrů, využívajících k dennímu úkrytu hřebenáče střech, byla použita speciální odchyťová zařízení s několika metry dlouhými igelitovými „rukávky“. Snímky M. Anděry, pokud není uvedeno jinak

9 O zachovalost zdejšího přírodního prostředí se významnou měrou zasloužil šlechtický rod Buquoyů, původem z Francie, dlouholetých majitelů Novohradska. Z archivu redakce

průzkumy savců patří skutečně k prvním doloženým sběrům a poznatkům v této krajině. O pozdějších výsledcích průzkumu drobných pozemních savců, hlodavců a hmyzožravců i větších šelem a kopytníků se podrobněji zmíníme v následující části Vzpomínek.

Cena předsedy Rady pro výzkum, vývoj a inovace pro Jana Žďárka

Entomolog prof. RNDr. Jan Žďárek, DrSc., se stal laureátem Ceny předsedy Rady pro výzkum, vývoj a inovace za popularizaci vědy. Ocenění převzal 8. září 2017 v pražském Hrzánském paláci, reprezentačním prostoru předsednictva vlády ČR, od místopředsedy vlády pro vědu, výzkum a inovace MVDr. Pavla Bělobrádka, Ph.D., MPA.

Jan Žďárek vystudoval zoologii bezobratlých na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy, pracoval v Entomologickém ústavu a později v Ústavu organické chemie a biochemie AV ČR (ÚOCHB). Magisterskou práci věnoval pavoukům a vážně se zajímal o ornitologii, ale poté, co získal práci v tehdy začínajícím Entomologickém ústavu, nakonec svůj profesní život zasvětil výzkumu fyziologie a chování hmyzu. Působil mimo jiné na univerzitách v USA

a s dalšími experty zkoumal v Africe mouchu tse-tse (*Glossina palpalis*, také Živa 1993, 3: 126–128). Veřejnosti je znám jako autor populárně-naučných knih – Neobvyklá setkání (Panorama 1980), Proč vosy, včely, čmeláci, mravenci a termity...? aneb Hmyzí státy (ÚOCHB 1997), Hmyzí rodiny a státy (Academia 2013).

„Pamatuju si na svou první knížku, kterou jsem chtěl nazvat Neobvyklá setkání s hmyzem, ale nakladatel mě přesvědčil, že hmyzu se lidé štítí. Doufám, že jsem čtenáře nakonec přesvědčil, že hmyz není ošklivý, jak si myslí. Naopak, zkoumat hmyz je fascinující, dobrodružná disciplína,” uvedl prof. Žďárek.

Ocenění je spojeno s částkou 350 tisíc Kč, kterou chce Jan Žďárek věnovat na vydání své nové publikace o životě hmyzu.

1 Jan Žďárek při převzetí Ceny předsedy Rady pro výzkum, vývoj a inovace v Hrzánském paláci v Praze, reprezentačním prostoru předsednictva vlády ČR. Foto P. Jáchimová, Divize vnějších vztahů SSČ AV ČR